

Czas w kulturze rosyjskiej Время в русской культуре

pod redakcją
Andrzeja Dudka

Czas w kulturze rosyjskiej
Время в русской культуре

Seria Antropologia Kultury Rosyjskiej
pod red. Andrzeja Dudka

Dotychczas ukazały się:

Rosyjskie dzieciństwo. Русское детство, pod redakcją Katarzyny Dudy i Andrzeja Dudka, Kraków 2015

Katarzyna Anna Duda, *Szkice o prozie rosyjskiej XXI wieku. Ulicka, Szyszkina, Pilewin, Minajew, Sienczyn, Kuricyn, Starobiniec...*, Kraków 2017

Czas w kulturze rosyjskiej

Время в русской культуре

pod redakcją
Andrzeja Dudka

Kraków 2019

© Copyright by individual authors, 2019

Recenzenci:

prof. dr hab. Tereza Obolevich (SBDNP)

prof. dr hab. Anna Woźniak

prof. dr hab. Joachim Diec

prof. dr hab. Zbigniew Greń

Redakcja

Helena Piecuch, Magdalena Romanowska

Koncepcja okładki

Marta Dudek

Opracowanie graficzne

Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8138-138-3

DOI <https://doi.org/10.12797/9788381381383>

Publikacja dofinansowana przez Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych
Uniwersytetu Jagiellońskiego

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87

e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: www.akademicka.pl

Spis treści. Содержание

Andrzej Dudek , Czas w kulturze rosyjskiej. Uwagi wstępne.....	9
---	---

CZAS W JĘZYKU. JĘZYK W CZASIE ВРЕМЯ В ЯЗЫКЕ. ЯЗЫК ВО ВРЕМЕНИ

Ewa Komorowska , Frazeologizmy z wykładnikiem <i>время</i> w języku rosyjskim.....	23
Алла Лихачева , Фактор времени в современном российском городском номинативном дизайне.....	41

SAKRALNE I MITOLOGICZNE RYTMY CZASU САКРАЛЬНЫЕ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ РИТМЫ ВРЕМЕНИ

Елена Левкиевская , Время земное и время мифологическое в русских мифологических нарративах.....	55
Hanna Kowalska-Stus , Пространственное восприятие времени в кругу византийской культуры.....	65
Józef Kuffel , Aspekty temporalne w <i>Żywocie św. Kiryła Biełozierskiego</i>	77
Anna Kościółek , Пост в жизни и творчестве Андрея Муравьева	89
Наталья Мариевская , Историческое и сакральное время в структуре современного российского фильма. Звягинцев – Сокуров – Балабанов	101
Małgorzata Abassy , Człowiek w czasie i czas w człowieku. Fenomen czasu w ujęciu Jewdokiji Marczenko – „Radasteja”	115

KONCEPTUALIZACJE CZASU W ROSYJSKIEJ MYŚLI TEOLOGICZNEJ I FILOZOFICZNEJ ОСМЫСЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ В РУССКОЙ БОГОСЛОВСКОЙ И ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ

Dymitr Romanowski , Александр Шмеман. <i>Sub specie aeternitatis</i>	133
Виктор Троицкий , Энантиодромия как обобщенная форма времени в русской культуре Серебряного века.....	149

Оксана Седых , Миг и вечность как антиномия: П.А. Флоренский и культура Серебряного века.....	157
Елена Тахо-Годи , Проблема времени в художественной прозе А.Ф. Лосева	171
Leszek Augustyn , Kultura transcendencji: czas egzystencjalny w ujęciu Mikołaja Bierdiajewa	181
Marta Lechowska , Маскарад как бегство от самого себя. Рассуждения Федора Степуна о человеке, времени и вечности	195
Roman Mnich , Проблема времени в философском литературоведении Дмитрия Чижевского	203

KULTUROZNAWCZE I HISTORYCZNE KONCEPTUALIZACJE CZASU КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ

Ирина Колесник , Категория времени в науке и культуре: рефлексии историка	217
Ирина Едошина , Эпоха <i>fin de siècle</i> : культурфилософские очертания	233
Александр Турыгин , Теория „переломного времени” Райнхарта Козеллека: возможности применения в изучении российской истории XVIII в.	249

CZAS JAKO ASPEKT ŻYCIA SPOŁECZNEGO ВРЕМЯ КАК АСПЕКТ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ

Елена Самойлова , Локальные маркеры времени в традиционной культуре поморов XIX-XX вв.	265
Валентина Веремченко , Ощущение времени в концепте передовой педагогики в России в начале XX века	275
Ирина Синова , Революция 1917 года в России как фактор времени в контексте ретрансляции на повседневную жизнь	287
Алла Сальникова , „До” и „после”: репрезентация времени в детских автобиографических нарративах первого советского десятилетия	297
Татьяна Рюткина , Трансформация понятий „раньше” и „теперь” в народной памяти (по материалам „устной истории”)	307
Ильнара Ханипова , Реалии нового советского времени в деревне татарской АССР и их отражение в национальной литературе 1920-1930-х гг.	317
Kinga Nędza-Sikoniowska , „Czasie, naprzód!” Chronometraż w zakładzie pracy, w radzieckim społeczeństwie, w nowej rodzinie.....	331
Stanisław Fiszer , Концептуализация социального и исторического времени в позднем творчестве Александра Зиновьева	347
Иван Радиков , Проблема баланса потоков политического времени в развитии российского общества	355
Marian Broda , Paradoxy teorii rosyjskiej (nie)współczesności? Iwana Jesaulowa koncepcja mitologicznej dominanty w strukturach postsowieckiej codzienności	367

Anna Kadykało , Забыть Афган? Нет, невозможно. Об эволюции восприятия советско-афганской войны (1979-1989) в общественном сознании россиян и в российском политическом дискурсе	379
--	-----

TEMPORALNE ASPEKTY LITERACKIEGO OBRAZU ŚWIATA ВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ КАРТИНЫ МИРА

Василий Щукин , Художественные модели времени в русской литературе XIX века (на материале избранных произведений классиков)	395
Михаил Строганов , Одолеть пространство временем. Время в русском тревелогe XIX века	405
Константин Баршт , Время и Апокалипсис в произведениях Ф.М. Достоевского	413
Magdalena Dąbrowska , Wiersz Michała Murawjowa <i>Noc</i> – tekst i konteksty	433
Елена Созина , Время и место. Феномен восьмидесятилетия и его рефлексии: М.Н. Альбов, Д.Н. Мамин-Сибиряк, А.П. Чехов	443
Евгения Строганова , Тюремно-каторжные тексты И.П. Ювачева: особенности восприятия и репрезентации времени	455
Светлана Титаренко , Идея вечного возвращения Фридриха Ницше в поэзии русского символизма	465
Izabella Malej , „Жизнь и смерть в круженье вечном”. О metamorfozach czasu w twórczości Aleksandra Błoka	479
Йозеф Догнал , Роль времени в повести А.М. Ремизова <i>Часы</i>	495
Andrzej Dudek , Между мгновением и вечностью. Временные аспекты картины мира в творчестве Дмитрия Мережковского	505
Iwona Krycka-Michnowska , Wobec przemijania. <i>Jęgor Bułyczow i inni</i> Maksyma Gorkiego – próba (re)interpretacji	523
Monika Sidor , Czas historyczny i doświadczenie. Strategia opisu przeszłości w eposie <i>Czerwone Koło</i> Aleksandra Sołżenicyna	535
Kristina Vorontsova , Время как постмодернистская игра в повести Елены Шварц <i>Концерт для рецензий</i> : Гоголь, Довлатов и все-все-все	545
Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak , „Время для космоса болезнь, а для нас – древо жизни”. Метафизика времени в прозе Михаила Шишкина	557
Martyna Kowalska , Хаос времени – время хаоса. Роль и значение времени в современной российской драматургии	573
Bartłomiej Brządkiewicz , Потерянный во времени. Сюжетные сложности современной русской прозы. Выбранные примеры	591

MONIKA SIDOR

LUBLIN, KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II

Czas historyczny i doświadczenie

Strategia opisu przeszłości
w epopei *Czerwone Koło* Aleksandra Solżenicyna

Historical Time and Experience. Strategy of Describing the Past
in *The Red Wheel* by Aleksandr Solzhenitsyn

Abstract: Aleksandr Solzhenitsyn claimed that *The Red Wheel* depicts the genesis of the Russian Revolution and combines the elements of historiography and literature. The goal of this epic was to overcome the limitations which a history researcher meets. The writer used many means and techniques which were unusual for a literary work, such as documents, diplomatic correspondence, or so-called “screens”. The author of the paper puts forward the thesis that the category of experience played a main role in the Solzhenitsyn’s work. The article presents different aspects of this concept in the works of *The Red Wheel* cycle.

Keywords: history and literature, historiography, experience, Solzhenitsyn

Aleksander Solżenicyn w wypowiedziach o swoim obszernym cyklu prozatorskim *Czerwone Koło* (*Красное Колесо*, 1971-1991) twierdził, że wykonuje jednocześnie pracę historyka i pisarza, zaznaczając od razu, że historia, którą pisze, jest inna, literacka, i dlatego ma ona przewagę nad rozważaniami naukowymi¹. Pośród cech decydujących o owej przewadze twórca wymieniał tzw. efekt tunelowy, to znaczy umiejętność dotarcia do takich zjawisk lub sytuacji, których zwykle zobaczyć nie można, do których nie ma fizycznego dostępu. Jest to metoda szczególnie cen-

¹ А.И. Солженицын, Телеинтервью компании Би-Би-Си в связи с выходом книги „Ленин в Цюрихе”, Лондон, 25 февраля 1976, [w:] idem, Публицистика: в трех томах, сост. и пояснения Н.Д. Солженицыной, т. 2, Общественные заявления, письма, интервью, Ярославль 1996, s. 346.

na w badaniach nad przeszłością, którą, jak wiadomo, można poznawać jedynie pośrednio, wykorzystując dostępne dokumenty z epoki i literaturę historyczną. Uwzględnić jednak trzeba, że obydwa typy materiałów są zwykle subiektywnymi narracjami. Prócz tego opowieści o przeszłości powstają zwykle *ex post*, wtedy gdy dana sytuacja przechodzi do przeszłości, gdy można już określić jej okoliczności, ramy czasowe, a nawet dostrzec konsekwencje.

Sołżenicyn zamyślił w swoim utworze maksymalne przybliżenie się do obiektu opisu, utrwalenie wydarzeń *in statu nascendi* – w momencie, w którym się dzieją. Nie zadowalał się ani spojrzeniem syntetyzującym, które zawsze nosi jakiś ślad poglądów historyka, ani ograniczeniem się do suchych faktów, które nie odzwierciedla w pełni realności. Ta słabość poznania historycznego już dawno została zauważona przez uczonych profesjonalnie zajmujących się badaniem przeszłości. Właściwie już wraz z formowaniem się historii jako nauki i pozytywistycznymi dążeniami do włączenia jej w spektrum metod badawczych nauk ścisłych pojawiły się także wątpliwości co do możliwości wyrażania jakichkolwiek obiektywnych opinii o tym, co minęło. Wyrazicielem owych zastrzeżeń był na przykład niemiecki badacz Johann Gustav Droysen, który podkreślał, że przeszłość nie istnieje w sensie fizycznym, a jej zakres jest niezmiernie wielki, gdyż dotyczy całego świata². W takim razie w arsenale naukowca nie ma narzędzi do badania tak nieuchwytnego materiału. Niektóre ustalenia Droysena są szczególnie ciekawe w kontekście rozważań o strategii tworzenia *Czerwonego Koła*, którego sam podtytuł *Opowiadanie w odcinkach czasowych* świadczy o tym, że Sołżenicyn starał się pokonać powyższe ograniczenia. W założeniach narracji znalazło się bowiem wyodrębnienie małych fragmentów przeszłości, które łatwiej poddałyby się operacjom badawczym, i modyfikacja perspektywy badawczej.

Droysen zwracał jednocześnie uwagę na to, że proces historyczny nie jest jedynie sekwencją poszczególnych faktów, lecz rezultatem działania człowieka, i zawsze nosi ślad jego woli³. Odzwierciedlająca się w dziejach motywacja psychologiczna czy ideologiczna nie może więc być zlekceważona, a historii nie powinno się sprowadzać do ustalenia porządku wydarzeń. Z tego powodu uczony podkreślał potrzebę zrozumienia ludzi żyjących w przeszłości, a w pracy historyka niezwykle rolę przypisywał intuicji. Miał także świadomość tego, iż poznanie przeszłości odbywa się zawsze w kontekście rzeczywistości⁴, a opis historii jest aktem twórczym, w którym zachodzi wypełnienie luk spowodowanych niedostateczną ilością materiałów źródłowych.

² Zob. J.G. Droysen, *Zarys historyki*, przeł. M. Bonecki i J. Duraj, Bydgoszcz 2012, s. 20.

³ Zob. *Ibidem*, s. 28.

⁴ Zob. *Ibidem*.

Sołżenicyn, jakby dostrzegając te same wady historiografii, które wyodrębnił Droysen, stawiał sobie za cel przede wszystkim zrozumienie przeszłości przez poznanie żyjących wówczas ludzi⁵. W utworze pojawiają się setki bohaterów, wśród których niemal niemożliwe jest wyróżnienie głównych postaci. Autor przybliża losy osób, które w jego ocenie mocno zaważyły na biegu wydarzeń. Taka rola przypada nieraz ludziom zupełnie przypadkowym, którzy skoncentrowani są na osiągnięciu swoich partykularnych celów i nie zdają sobie sprawy z dalszych konsekwencji swoich decyzji. Jako przykład może posłużyć postać Timofieja Kirpicznikowa, który zainicjował bunt żołnierzy w pułku wołyńskim. Motywacją jego działania nie było poparcie dla idei rewolucyjnych, lecz dążenie do powstrzymania bezsensownego rozlewu krwi. Tymczasem postępek Kirpicznikowa *de facto* zapoczątkował rewolucję lutową, a wraz z nią całą lawinę późniejszych wydarzeń.

Czas historyczny, który przedstawia Sołżenicyn, to – jak się okazuje – czas konkretnych jednostek. Dzieje w rozumieniu pisarza mają charakter subiektywny w tym sensie, że zawsze są rezultatem działania i zachowania ludzi. Nie chodzi jedynie o akty wolitywne, ale także ogromną liczbę sytuacji spowodowanych czyjąś pomyłką, nieporozumieniem czy tylko momentem dekoncentracji. Człowiek pozostaje więc twórcą historii, lecz nie jest jej architektem, gdyż proces historyczny nie realizuje konkretnego ludzkiego planu. W takim razie historię można zrozumieć tylko przez dogłębną analizę przyczyn i okoliczności zaistnienia określonych sytuacji, dotarcie do decyzji i zachowań poszczególnych ludzi, odkrycie motywacji podmiotów działających. Pisarz w ten sposób faktycznie zajmuje się odtworzeniem skomplikowanego doświadczenia osób, które żyły w przeszłości.

Warto zatrzymać się dłużej na kategorii doświadczenia, która ostatnio zyskała pewną popularność, i wśród wielu tzw. zwrotów kulturowych pojawiło się także pojęcie zwrotu doświadczeniowego⁶. Choć wyraźny wzrost zainteresowania zagadnieniem doświadczenia można zaobserwować od lat 80. XX wieku, to już od dawna przyciągało ono uwagę uczonych, a szczególnie filozofów. Kant, Hegel, idealisci niemieccy, hermeneutycy i pragmatycy – wszyscy oni w jakimś stopniu odnosili się do tej kwestii. Nie bez przyczyny Alfred North Whitehead nazywał doświadczenie najbardziej zwodniczym pojęciem filozofii⁷.

⁵ Zob. А.И. Солженицын, *Радиоинтервью о „Красном Колесе” для „Голоса Америки” (интервью ведет Марк Помор)*, Кавендиш, 31 мая 1984, [w:] idem, *Публицистика: в трех томах*, т. 3, сост. и пояснения Н.Д. Солженицыной, *Статьи, письма, интервью, предисловия*, Ярославль 1997, s. 256.

⁶ D. Bachmann-Medick, *Cultural Turns. New Orientations in the Study of Culture*, transl. A. Blauhut, Berlin–Boston 2016, s. 279.

⁷ D. Wolska, *Odzyskać doświadczenie. Sporny temat humanistyki współczesnej*, Kraków 2012, s. 7.

Rozpatrując doświadczenie w kontekście epopei *Czerwone Koło*, należy zwrócić uwagę na takie jego rozumienie, które akcentuje aspekt egzystencjalny, to znaczy: kiedy doświadczenie oznacza przeżycie i autopsję. Tak zdefiniowane doświadczenie jest nierozdzielnie związane z pojęciem prawdy, ponieważ to, co zostało przeżyte i włączone do bagażu życiowego, nie budzi z reguły wątpliwości. Prawda jest, jak wiadomo, centralnym zagadnieniem specyficznej metody twórczej Sołżenicyna oraz jego światopoglądu, wyrażonego w formie wielu wypowiedzi publicystycznych⁸. Liczne próby usystematyzowania jej znaczenia w twórczości autora *Kręgu pierwszego* doprowadziły badaczy do wniosku, że jest to dla rosyjskiego pisarza kategoria totalna, która – zakotwiczona głęboko w rosyjskiej tradycji ludowej i religijnej – nie podlega żadnym chwilowym zmianom⁹. W wywiadach odnoszących się do procesu tworzenia *Czerwonego Koła* Sołżenicyn stwierdza, że jego celem jest dotarcie do prawdy historycznej, czyli – jak można powiedzieć za Leopoldem Ranke – „tego, co było”: „Я пишу как художник, но имею в виду цель восстановления исторической правды, которая в моём народе особенно безжалостно уничтожена, прервана”¹⁰.

W moim przekonaniu kwestia doświadczenia w *Czerwonym Kole* może być rozpatrywana w kilku aspektach, które pokrótce postaram się przedstawić.

Pierwszy dotyczy metody i jednocześnie powołania pisarskiego Sołżenicyna. Jeszcze w wykładzie noblowskim autor *Czerwonego Koła* stwierdził, że inherentną cechą literatury jest jej umiejętność przenoszenia doświadczenia indywidualnego i zbiorowego. „От человека к человеку, восполняя его куцее земное время, искусство переносит целиком груз чужого долгого жизненного опыта со всеми его тяготами, красками, соками, во плоти воссоздаёт опыт, пережитый другими, – и даёт усвоить как собственный”¹¹.

Taka niemal magiczna właściwość literatury staje się jednocześnie pisarskim *credo* Sołżenicyna i jego permanentnym zadaniem. Jego twórczość i wyraziście manifestowana postawa życiowa dowodzi, że celem autora *Jednego dnia Iwana Denisowicza* było nie tyle kreowanie samego siebie jako proroka, który zna prawdę, ile samo przekazywanie owej prawdy odbiorcom. Twórca starał się pisać szczerze, wychodząc zawsze od tego, co sam przeżywał lub co było prawdziwym doświadcze-

⁸ Por. L. Suchanek, *Aleksander Sołżenicyn. Pisarz i publicysta*, Kraków 1994, s. 104-106; G. Nivat, *Fenomen Sołżenicyna*, przeł. A. Dwulit, przekład z rosyjskiego fragmentów dzieł Sołżenicyna niepublikowanych w języku polskim J. Gondowicz, Łódź 2011, s. 120-121, 124.

⁹ Zob. M. Sidor, *Próba literackiej summy. Pisarz – prawda – historia w Czerwonym Kole Aleksandra Sołżenicyna*, Lublin 2017, s. 83-84.

¹⁰ А.И. Солженицын, *Телеинтервью компании...*, s. 346.

¹¹ Idem, *Нобелевская лекция*, [w:] idem, *Ленин в Цюрихе. Рассказы. Крохотки. Публицистика*, сост. Л. Быков, Екатеринбург 1999, s. 538.

niem innych. Spełnienie podobnych warunków jest trudne w przypadku materiału z odległej przeszłości. Stąd już w *Archipelagu Gułag*, pisanym w okresie formowania się ostatecznej koncepcji *Czerwonego Koła*, pojawiają się słowa, które świadczą o wątpliwościach Sołżenicyna co do możliwości miarodajnego przedstawienia spraw dawno minionych za pomocą metod tradycyjnej powieści historycznej: „мы заспариваем об исторических романах: смеет ли вообще кто-нибудь их писать. Ведь исторический роман – это роман о том, чего автор никогда не видел”¹².

Właśnie osobiste doświadczenie przeszłości, które pozwoliłoby stworzyć utwór posiadający wartość dokumentu, wydaje się twórcy podstawowym wymaganiami pracy pisarskiej. Taka była też zasada *Archipelagu Gułag*, utworu decydującego dla dalszych losów pisarza, która została wyrażona w częściach wstępnych „próby dochodzenia literackiego”. Szczególnie wyraziście przejawia się ona w inicjalnej uwadze, gdzie autor objaśnia pochodzenie materiałów umożliwiających stworzenie oskarżycielskiego dzieła. Sołżenicyn oświadcza więc, że głównym źródłem jest dla niego to, co „я вынес с Архипелага, – шкурой своей, памятью, ухом и глазом”, oraz prawdziwe osobiste świadectwa ludzi, których lista została zawarta w dalszej części tego samego wstępnego fragmentu¹³. Niewątpliwie powstały wśród czytelników na całym świecie swoisty autorytet Sołżenicyna jako autora *Archipelagu Gułag*, to znaczy twórcy, który potrafi zachować cudze doświadczenie w stanie niemal nienaruszonym, włączyć je w tkankę literacką własnego utworu i sprawić, że w ten sposób powstanie przekonujące świadectwo przeszłości, sprzyjał pracy nad *Czerwonym Kółem*. Można nawet powiedzieć, że przeszłość pisarska i osobista w przekonaniu Sołżenicyna predestynowała go do stworzenia utworu o rewolucji rosyjskiej¹⁴. Autor określił siebie jako tego, który pisze szczerze i nie obawia się przedstawiać prawdy, nawet jeśli dotyczy ona najbardziej niebezpiecznych spraw, a z tego powodu on sam zasługuje na pełne zaufanie czytelnika. To zaufanie jest zasugerowane na poziomie narracji *Czerwonego Koła* we fragmentach, w których opowieść o historii zostaje przerywana i do odbiorcy dociera bezpośrednio głos autora: „Это всё – выписано мною из думских стенограмм последних недель русской монархии”¹⁵.

¹² Idem, *Архипелаг Гулаг. Опыт художественного исследования*, т. 2, Санкт-Петербург 2014, s. 171.

¹³ *Ibidem*, s. 10.

¹⁴ W dzienniku poświęcony pracy nad epopieją autor zapisał: „если я – не смогу, – то ведь в современной литературе, насколько можно судить по поверхности, – и никто другой не может”. Idem, *Три отрывка из „Дневника Р-17”*, [w:] *Между двумя юбилеями (1998-2003). Писатели, критики и литературоведы о творчестве А.И. Солженицына*, сост. Н.А. Струве, В.А. Москвин, Москва 2005, s. 9.

¹⁵ А.И. Солженицын, *Март Семнадцатого*, [w:] idem, *Собрание сочинений в тридцати томах*, Москва 2008, т. 11, s. 160.

Drugi aspekt kategorii doświadczenia w *Czerwonym Kole* nazwałabym historiograficznym. On także dotyczy metod wykorzystywanych przez Sołżenicyna, jednak nie charakteryzuje już twórcy i jego dzieła, lecz sam proces poznawania przeszłości. Chodzi bowiem o sposoby badania i odkrywania znaczenia minionych wydarzeń. Sołżenicyn występuje w *Czerwonym Kole* jako historyk, który stara się dotrzeć do samej istoty zdarzeń z badanego przez siebie okresu. Warto znów przypomnieć tu refleksje Droysena, który podkreślał, że historycy powinni w miarę możliwości wypełniać luki w oryginalnych materiałach za pomocą własnej wyobraźni; jednocześnie przestrzegał, że uzupełnienia nie powinny być zbyt śmiałe ani obszerne. Fantazjowanie, jak twierdził, jest bowiem domeną pisarzy lub poetów, a historyk winien zachować wierność źródłom¹⁶. Sołżenicyn zaś właśnie jako pisarz, który bierze na siebie zadanie deskrypcji historii, może pokonać ograniczenia dotyczące profesjonalnych badań nad przeszłością. Jego dążenie do odzwierciedlenia prawdziwego biegu wydarzeń przejawia się przez wprowadzenie do utworu zawartości niektórych oryginalnych dokumentów, korespondencji dyplomatycznej, dzienników, stenogramów posiedzeń parlamentu, a w szczególności wrywków z gazet. Są to chwile, kiedy w utworze bez przeinaczeń zostaje wykorzystane doświadczenie konkretnych ludzi, kiedy do głosu dochodzą świadkowie przedstawionego czasu. W podobnych przypadkach wyraźnie widać przekonanie Sołżenicyna, że nieprzetworzone literacko osobiste świadectwo najlepiej ukazuje atmosferę epoki. Zamiast ukierunkowującego komentarza autorskiego fragmenty owe przeplatają się z opisami losów znanych postaci historycznych i fikcyjnych bohaterów, którzy jednak z reguły posiadają realne prototypy. Dla pisarza szczególnie ważna jest rekonstrukcja owych prawdziwych śladów rzeczywistych ludzi. Powstały ostatecznie kolaż oryginalnych tekstów z epoki, losów konkretnych postaci i autorskiej wyobraźni układa się w opowieść (повествование), której najważniejszą cechą jest to, że opiera się ona na indywidualnych przeżyciach.

W ten sposób czytanie *Czerwonego Koła* ma w założeniu zapewnić niemal fizyczny kontakt z cudzym doświadczeniem. Nie jest to zapis interesujących przygód bohaterów fikcyjnych na tle ważkich wydarzeń historycznych, lecz sama historia rozumiana jako czyjeś prawdziwe życie. Udokumentowane doświadczenie i indywidualny ślad zastępują tu literacką kategorię prawdopodobieństwa, charakterystyczną dla literatury realistycznej. Według zamysłu Sołżenicyna czytelnik powinien postrzegać czas historyczny, pojawiający się tutaj jako subiektywne przeżycia i czyjeś życie osobiste, jako oddzielny świat. Świat, który został na nowo odtworzony specjalnie po to, aby go poznać i zrozumieć we współczesności. Utwór,

¹⁶ Zob. J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996, s. 37.

w którym doświadczenie jest głównym kryterium doboru materiału tematycznego, powinien przyciągać odbiorcę właśnie swoją prawdziwością. Czytanie staje się zaś nadzwyczaj skutecznym sposobem poznania przeszłości – porównywalnym do badania dokumentów, ale w znacznie większym stopniu absorbującym i angażującym emocje. W trakcie lektury możliwe jest odkrycie takich aspektów przeszłości, które umknęły uwadze świadków, zostały pominięte lub niedopowiedziane.

Kwestia zwiększenia szczegółowości percepcji czytelnika otwiera perspektywę dla rozważań o kolejnym sposobie funkcjonowania kategorii doświadczenia w utworze Sołżenicyna. Chodzi o wrażenie, jakie wywołuje w odbiorcy kontakt z odtworzonym na podstawie dokumentów i świadectw światem rzeczy minionych. Autor *Czerwonego Koła* dąży do maksymalnego rozszerzenia spektrum widzenia odbiorcy oraz otwarcia go na takie sposoby przeżywania wydarzeń historycznych, które wychodzą poza zakres obcowania z tekstem literackim. Dla przybliżenia tej strony projektu Sołżenicyna warto znów odwołać się do *Archipelagu Gułag* i otwierającej go kuriozalnej uwagi o ważnym znalezisku paleontologicznym zjedzonym przez robotników, którzy natknęli się na nie podczas prac ziemnych w okolicach Kołymy. Informacja o tym znalazła się w czasopiśmie naukowym „Priroda”, lecz nie każdy mógł zrozumieć jej właściwe znaczenie. Autor twierdzi: „Мы – сразу поняли. Мы увидели всю сцену ярко до мелочей. Мы поняли потому, что сами были из тех присутствующих, из того единственного на земле могучего племени зеков, которое только и могло охотно съесть тритона”¹⁷. Niepozorne doniesienie miało ogromną wartość informacyjną, która mogła zostać odkryta tylko przez tych, którzy dysponowali odpowiednią wiedzą, aby połączyć fragmenty danych i wyobrazić sobie okoliczności dokonania odkrycia. Słowa, posiadające wśród łagierników znaczenie symboli, przywołały znane im z autopsji wrażenia, które z kolei pozwoliły błyskawicznie rozszyfrować, o jakich robotnikach była mowa i dlaczego bezcenny, pewnie mało apetyczny, egzemplarz prehistorycznej fauny został zjedzony. Tylko ktoś, kto sam pracował ponad ludzkie siły w syberyjskich chłodach, cierpiąc długotrwały głód, może zrozumieć, że zamieszczona w czasopiśmie notatka nie jest zabawną ciekawostką, lecz zakodowanym śladem Gułagu, świadectwem ukrywanej przez władze ludzkiej tragedii.

W ten sposób autor akcentuje znaczenie określonego doświadczenia w procesie rozumienia tekstu. Sołżenicyn za szczególnie ważne uznaje odpowiednie przygotowanie czytelnika do lektury, do wydobywania podtekstów i do wchodzenia w sytuacje, które mogą odsłonić prawdę. Wolno sądzić, że ta sama zasada obowiązuje w *Czerwonym Kole*. Odbiorca utworu o tematyce historycznej powinien dysponować pewnym zasobem doznań, aby umiejętnie odczytać nieoczywiste znaki

¹⁷ А.И. Солженицын, *Архипелаг Гула...*, т. 1, s. 7.

i bezbłędnie zidentyfikować prawdziwy sens przedstawionych wydarzeń z przeszłości. Dla osiągnięcia tych celów pisarz wprowadza do struktury epopei elementy, które nazywa „ekranami”. Tym niezwykle formom poświęcono już dość dużo badań, zwykle koncentrując się na zdefiniowaniu pewnych szeregów semantycznych obrazów lub motywów i określeniu ich znaczenia symbolicznego¹⁸. Sołżenicyn raczej niechętnie odnosił się do prób objaśniania symboliki swoich dzieł i nalegał, aby nawet najbardziej wyraziste metafory w pierwszej kolejności rozumieć jako bezpośrednie wyrażenie prawdy życiowej¹⁹. O „ekranach” pisarz mówił, że są one „najprawdziwszym kinem”²⁰, które przekazuje przekonujący obraz przeszłości i które mocniej niż literatura angażuje odbiorcę i wywołuje silniejsze niż ona reakcje.

Nie bez znaczenia jest fakt, że Sołżenicyn, który przecież jeszcze przed obmyśleniem ekranowych inkluzji w *Czerwonym Kole* napisał kilka scenariuszy filmowych, otwarcie zwraca się ku technice nieco archaicznej i odwołuje się do estetyki kina niemego, jakby dostosowując formy wyrazu do wrażliwości właściwej nie współczesnemu odbiorcy, lecz ludziom żyjącym w przedstawianej epoce. W założeniu autora czytelnik *Czerwonego Koła* nie tylko okresowo przeobraża się w widza, ale także wchodzi w estetykę przeszłości – w ten sposób można mówić o estetycznym doświadczeniu recypienta.

Sołżenicyn nie ogranicza się tylko do wyżej wymienionych sposobów wykorzystania kategorii doświadczenia, gdyż liczy on także na pewne kompetencje literackie odbiorców chcących zapoznać się z jego wersją przeszłości. Tę odmianę doświadczenia można nazwać po prostu doświadczeniem czytelniczym, a jest ono potrzebne do tego, aby umiejętnie identyfikować interteksty²¹. Sposób wkomponowania odwołań do innych utworów, do losów wybranych pisarzy i do historii określonych tekstów pokazuje, że prozaik zakłada pewien poziom wiedzy czytelnika w tym zakresie. Posłużę się tu przykładem spuścizny myślowej i literackiej Lwa Tołstoja. Postać Proroka z Jasnej Polany pojawia się migawkowo w fabule, a jego nauczanie pobrzmiewa w światopoglądzie wielu ważnych bohaterów utworu. Sołżenicyn nie stawia przed sobą zadania wyrazistego objaśnienia poglądów

¹⁸ Zob. A.B. Урманов, *Художественное мировоззрение Александра Солженицына*, Москва 2014, s. 384-392.

¹⁹ Pisarz starał się wpływać na sposób interpretacji swoich literackich wyborów. Wyraźnie określił np. momenty, w których świadomie posłużył się symbolami. W przypadku samego tytułu epopei i poszczególnych jej części założył więc swobodę poszukiwań odniesień symbolicznych przez konsekwentne użycie wielkich liter: *Красное Колесо*, *Август Четырнадцатого* itd.

²⁰ А.И. Солженицын, *Беседа со студентами-славистами в Цюрихском университете (20 февраля 1975)*, [w:] idem, *Публицистика...*, т. 2, s. 223.

²¹ Więcej na ten temat: M. Sidor, *Próba literackiej summy...* s. 111-131.

autora *Anny Kareniny*, lecz odwołuje się do tez, które w sposób oczywisty powinny być zestawiane z nauczaniem Tolstoja i jego koncepcją historii. Trzeba tu przypomnieć, że kwestia powiązań Tolstoja *Sołżenicyna* od dawna budzi zainteresowanie badaczy, i *Czerwone Koło*, zamyślane jako epepeja i w tym sensie przedłużające tradycję rosyjskiej prozy historycznej, było niejednokrotnie zestawiane z bodaj najważniejszym utworem reprezentującym tę odmianę prozy. Wielu znawców tematu przekonywająco dowodzi, że cykl powieściowy *Sołżenicyna* nie jest pomyślany jako realizacja wzorca *Wojny i pokoju*, a nawet jest utworem w istocie „antytolstojowskim”, w którym ostrej krytyce jest poddawana i Tolstojowska filozofia życia, i jego rozważania historiozoficzne²². Oczywiście w *Czerwonym Kole* można znaleźć także odgłosy innych utworów, a w fabule przewijają się inni znani pisarze, jak chociażby Maksym Gorki czy Zinaida Gippius. Pojawia się tu na przykład polemika z *Doktorem Żywago* Borysa Pasternaka czy *Cichym Donem* Michaiła Szołochowa. Dość obficie przywołane w fabule urywki epepei o Kozakach dońskich, nad którą pracuje fikcyjny pisarz Fiodor Kowyniow, mogą być potraktowane jako element pozaliterackiej walki *Sołżenicyna* o ustalenie prawdziwego autora *Cichego Donu* i udowodnienie Szołochowowi plagiatu. Wszystkie te odwołania mogą być także rozumiane po prostu jako próba przygotowania czytelnika do rozumienia cech dystynktywnych obrazu świata wyobrazonego w utworze. Dopiero czytelnik zaznajomiony z konwencjami właściwymi dla innych utworów, np. z idealizacją rewolucji charakterystyczną dla literatury okresu socrealistycznego, może pojąć, dlaczego w niektórych opisach *Sołżenicyn* zdaje się nadużywać ekspresji, a dlaczego pewne postaci lub wydarzenia jawnie demistyfikuje.

W *Czerwonym Kole* *Sołżenicyn* niemal rozmywa granice między czasem historycznym i czasem czytelnika. Wychodząc z założenia, że wiedza o okolicznościach rewolucji rosyjskiej jest niesłabnąco ważna, gdyż konsekwencje tamtych wydarzeń do tej pory wpływają na losy Rosjan, pisarz wszelkimi sposobami dąży do przedstawienia wyrazistego obrazu przewrotu. Szczególną uwagę twórca przywiązuje do tego, aby sytuacje ukazane w utworze stały się jakby częścią osobistego doświadczenia odbiorcy i w ten sposób zostały uznane za prawdziwe. Dlatego przygotowuje on czytelnika do należytego zrozumienia swojej wersji historii na różnych poziomach utworu. Rozpoczynając od określenia swojej postawy autorskiej, czyli pisarza, który zasługuje na zaufanie, poprzez odpowiedni dobór świadków przeszłości, wykorzystanie środków nietypowych dla prozy historycznej, a kończąc na specyficznej praktyce czytelniczej. Czas historyczny jest zrozumiały dopiero przez odwołanie się do wieloaspektowego pojęcia doświadczenia, a bagaż tego, co – dzie-

²² Więcej na ten temat: P. Темпест, *Толстой и Солженицын: встреча в Ясной Поляне*, [w:] *Между двумя юбилеями...*, s. 393-408.

ki lekturze *Czerwonego Koła* – przechodzi do sfery autopsji odbiorcy, nie powinien obciążać, ale skłaniać do refleksji o przyszłości.

Bibliografia

- Bachmann-Medick D., *Cultural Turns. New Orientations in the Study of Culture*, transl. A Blauhut, Berlin–Boston 2016, <https://doi.org/10.1515/9783110402988>.
- Droysen J.G., *Zarys historyki*, przeł. M. Bonecki i J. Duraj, Bydgoszcz 2012.
- Nivat G., *Fenomen Solżenicyna*, przeł. A. Dwulit, przekład z rosyjskiego fragmentów dzieł Solżenicyna niepublikowanych w języku polskim J. Gondowicz, Łódź 2011.
- Sidor M., *Próba literackiej summy. Pisarz – prawda – historia w Czerwonym Kole Aleksandra Solżenicyna*, Lublin 2017.
- Suchanek L., *Aleksander Solżenicyn. Pisarz i publicysta*, Kraków 1994.
- Topolski J., *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996.
- Wolska D., *Odzyskać doświadczenie. Sporny temat humanistyki współczesnej*, Kraków 2012.
- Солженицын А.И., *Архипелаг Гулаг. Опыт художественного исследования*, т. 2, Санкт-Петербург 2014.
- Солженицын А.И., *Беседа со студентами-славистами в Цюрихском университете (20 февраля 1975)*, [w:] jego же, *Публицистика: в трех томах*, т. 2, *Общественные заявления, письма, интервью*, сост. и пояснения Н.Д. Солженицыной, Ярославль 1996.
- Солженицын А.И., *Март Семнадцатого*, [w:] А.И. Солженицын, *Собрание сочинений в тридцати томах*, т. 11-14, Москва 2008.
- Солженицын А.И., *Нобелевская лекция*, [w:] А.И. Солженицын, *Ленин в Цюрихе. Рассказы. Крохотки. Публицистика*, сост. Л. Быков, Екатеринбург 1999, s. 530-546.
- Солженицын А.И., *Три отрывка из „Дневника Р-17”*, [w:] *Между двумя юбилеями (1998-2003)*.
- Писатели, критики и литературоведы о творчестве А.И. Солженицына*, сост. Н.А. Струве, В.А. Москвин, Москва 2005.
- Темпест Р., *Толстой и Солженицын: встреча в Ясной Поляне*, [w:] *Между двумя юбилеями (1998-2003). Писатели, критики и литературоведы о творчестве А.И. Солженицына*, сост. Н.А. Струве, В.А. Москвин, Москва 2005.
- Урманов А.В., *Художественное мировоззрение Александра Солженицына*, Москва 2014.

Informacja o Autorce

Dr hab. Monika Sidor, prof. KUL (Моника Сидор) – profesor nadzwyczajny, Katedra Literatury Rosyjskiej, Ukraińskiej i Białoruskiej, Instytut Literaturoznawstwa, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

e-mail: monika.sidor@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-8290-8682>

Utrwalone w świadomości Rosjan wyobrażenia o istocie czasu, odzwierciedlone w ich dziełach artystycznych, w myśli filozoficznej i teologicznej, w praktykach społecznych, rytuałach, mitach, w przeświadczeniach o naturze codzienności, stanowią materiał dla refleksji podjętej przez autorów tomu *Czas w kulturze rosyjskiej. Время в русской культуре*.

Rosyjskie doświadczanie i konceptualizowanie czasu analizowane jest z perspektywy kulturoznawstwa, filozofii, literaturoznawstwa, filmoznawstwa, językoznawstwa, folklorystyki, politologii i historii.

Rozważania o swoistym dla Rosjan odczuwaniu czasu, myśleniu o nim i jego wyobrażeniach, przedstawione zostały w rozdziałach poświęconych następującym zagadnieniom: czas w języku – język w czasie; sakralne i mitologiczne rytmy czasu; konceptualizacje czasu w rosyjskiej myśli teologicznej i filozoficznej; kulturoznawcze i historyczne ujęcia czasu; czas jako aspekt życia społecznego; temporalne aspekty literackiego obrazu świata.

W niniejszym tomie swoimi refleksjami dzielą się badacze reprezentujący uniwersytety i centra badawcze z siedmiu krajów.

